

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1990

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1992

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1990

VILNIUS

1992

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1990

7

VILNIUS

1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1990 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1992

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Eugenijus JOVAISA, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara BAIKASAITĖ, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

CESLOVAS LAURINAVIČIUS

**AR BUVO „SLAPTAS PROTOKOLAS“ PRIE 1920 M.
LIEPOS 12 D. TAIKOS SUTARTIES (DĖL LIETUVOS
IR SOVIETŲ RUSIJOS KARINĖS SĄJUNGOS 1920 M.
VASARĄ IR RUDENĮ)**

Taip iškeltas klausimas šiandien tikriausiai daug kam skamba ir netikėtai, ir intriguojančiai, nors istorijoje jis ne tik nenaujas, netgi, sakytume, liūdnai pagarsėjęs (tiesa, gal ne tokia itin suaktualinta mūsų laikams formuluote): 1920 m. antrojoje pusėje Lenkijos spauda dėl jo buvo sukėlusį nemažą triukšmą, o generolo L. Želigovskio vadovaujami sukilėliai ėjo „gelbėti Lietuvos“, be visokių negandų, ir nuo Kauno vyriausybės vestos „probolševikinės politikos“.

Akademinėje literatūroje problema iki šiol nebuvo giliau nagrinėta, tik keletą pastabų apie tai galima rasti Lietuvos istorijos tyrinėtojų A. E. Seno¹ ir P. Losovskio² veikaluose. Mums tas klausimas, deja, ne vien akademinis, nes jį paskutiniu metu iškėlė, regis, ne tiek natūralus smalsumas sužinoti istorinę tiesą, kiek tam tikri politiniai tikslai. Todėl, mėgindami plačiau nušviesti problemą, privalėsime kiek galima daugiau remtis sausokais, bet griežtais konjunktūrai archyvų dokumentų tekstais.

Klausimo esmė būtų tokia: ar Lietuva ir Sovietų Rusija, 1920 m. liepos 12 d. pasirašydamos Taikos sutartį, sudarė slaptą karinę sąjungą prieš Lenkiją. Bendrais bruožais peržvelgus ano meto tų trijų valstybių santykius, tokia sąjunga gali pasirodyti visiškai logiška, nes ne tik Sovietų Rusija, bet ir Lietuva turėjo pagrindo žiūrėti į Lenkiją kaip į priešišką valstybę.

**Prielaidos Lietuvos ir Sovietų Rusijos karinės
sąjungos planams**

Tarp Sovietų Rusijos ir Lenkijos karo veiksmai vyko dar nuo 1919 m. pradžios, tiesa, nevienodai intensyviai: Lenkijos kariuomenė, pamažu slinkdama į rytus, pasiekė Berezinos upę, o Sovietų Rusija, tuo metu visą dėmesį sutelkusi į kovą su rusų antibolševikinėmis armijomis, Lenkijos veržimuisi į Baltarusiją rimčiau nesipriešino. Kaip rodo lenkų istorikų tyrinėjimai, 1919 m. įvyko keli slapti Lenkijos ir Sovietų Rusijos atstovų pasitarimai, iš kurių aiškėjo, kad bolševikų vyriausybė už eventualią Taikos sutartį su Lenkija dėl jos buvo linkusi atsisakyti Baltarusijos (kartu ir Raudonosios

armijos okupuotos rytų Lietuvos)³. Tačiau, Lenkijos vyriausybės nuomone, taika su bolševikais tuo metu būtų tik padėjusi revoliucinei propagandai plisti į Vakarų. Kita vertus, Lenkijos vyriausybė reikalavo sau teisių į Ukrainą, ko bolševikai nesutiko pripažinti. Ir kai 1920 m. balandžio mėn. Lenkijos kariuomenė pradėjo pulti Kijevo kryptimi, tarp Lenkijos ir Sovietų Rusijos įsiliepsnojo tikras karas. 1919—1920 m. gana įtempti buvo ir Lenkijos bei Lietuvos santykiai. 1919 m. balandžio mėn., jauni Lietuvos kariuomenei tik pradėjus organizuoti karines operacijas prieš Raudonąją armiją, Lenkijos kariuomenė, slinkdama iš pietų, užėmė didelę etnografinės Lietuvos dalį su Vilniaus ir Gardino miestais. Kadangi Lenkijos kariuomenė taip padarė, nesuderinusi su Lietuvos vyriausybe, ši ėmė siųsti vieną po kitos protesto notas Antantės Aukščiausajai Tarybai⁴. Nors Lenkija teisinosi, esą „ginanti brolius lietuvius nuo bolševikų“, tačiau iš tikrųjų jos kariuomenės veiksmai kėlė grėsmę pačiai Lietuvos valstybės egzistencijai.

Atgimusios Lenkijos politikos vadovai, remdamiesi specifine valstybinio saugumo garantijų samprata, kėlė sau užduotį nustumti Rusiją (nebūtinai Sovietų) kaip galima toliau į rytus ir neleisti jai susisiekti su Vakarais, ypač su Vokietija. Šiuo požiūriu pretenzijos į vadinamąsias istorines teritorijas, taip pat ir į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes turėjo Lenkijai didelę strateginę reikšmę. Lenkijos politinė mintis planavo: arba pajungti visą istorinę Lietuvą (Belvederio stovykla), arba išplėsti iš jos labiausiai polonizuotas teritorijas kartu su Vilniumi (endekai)⁵. Strategiškai abiem atvejais iš Rusijos būtų atimta galimybė artimiausiu keliu per Lietuvą susisiekti su Vokietija.

Tačiau tokie planai kirtosi su lietuvių politikų idėja paversti atgimstančią Lietuvą savarankiška Rytų ir Vakarų⁶ jungtimi. Lietuvai lenkų politinės minties variantai reiškė arba tapti administraciniu Lenkijos priedėliu, arba likti atskirtai ne tik nuo Rytų, bet ir nuo savo istorijos, t. y. nuo Vilniaus. Todėl Lietuvos vyriausybė Lenkijos kariuomenę traktavo kaip okupacinę, atsiradusią Vilniuje bei Gardine neteisėtai.

Antantė, dar 1919 m. pradžioje pradėjusi bendrą antibolševikinį frontą, buvo suinteresuota jo vienybe. Todėl to fronto viduje kylančius konfliktus, taip pat ir bręstantį Lietuvos bei Lenkijos konfliktą stengėsi slopinti: reikalavo iš besiginčijančių išlaikyti susidariusius faktinės padėties status quo, žadėdama vėliau, t. y. išsprendus bolševizmo (arba Rusijos) klausimą, padėti nagrinėti ir visus ginčus, kilusius tarp formalių antibolševikinės kovos sąjungininkų. Tačiau, kita vertus, Antantės, kaip svarbiausio tokių ginčų arbitro, palankumas didžia dalimi priklausė nuo besiginčijančios pusės potencialaus indėlio į kovą prieš bolševizmą. Todėl Lietuvai, mažai ir silpnai, buvo sunku konkuruoti su Lenkija.

Be to, 1919 m. pabaigoje paaiškėjus, kad bolševizmo problemos greitai ir lengvai sureguliuoti nepavyks, Antantės valstybių politikoje ėmė ryškėti tendencija tiesiogiai nedalyvauti sprendžiant Ru-

sijos klausimą. 1919 m. gruodžio 8 d. Antantės Aukščiausioji Taryba tik nubrėžė Lenkijos rytinę sieną kaip preliminarią (einančią maždaug ten pat, kur ir šiandieninė Lenkijos su Lietuva ir SSSR, neskaitant Galicijos⁷), o galutinai spręsti Rusijos klausimą iš esmės paliko savieigai (jeigu neatsižvelgsime į neaiškius ekonominio bendradarbiavimo su Rusija planus)⁸. Lenkijos kariuomenės išplitimo už gruodžio 8 d. linijos į rytus, taip pat ir Lietuvoje klausimas formaliai liko neišspręstas. Bet iš tikrųjų Antantė buvo linkusi susitaikyti su esama padėtimi, nes neturėjo veiksmingų priemonių jai pakeisti. Galų gale Lenkijos kariuomenė juk atliko apsauginio antibolševikinio barjero vaidmenį.

Nenuostabu, kad tokioje situacijoje 1920 m. gegužės 7 d. Maskvoje prasidėjusios Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos derybos jau pačiu savo faktu, t. y. objektyviai, turėjo ne tik ir netgi ne tiek juridinį, kiek politinį svorį. Tačiau jeigu, užbėgdami už akių, kelsime klausimą dėl Lietuvos vyriausybės išankstinių sąmoningų ketinimų, tai galime pasakyti, kad nei mums žinoma archyvų medžiaga, susijusi su Lietuvos vyriausybės pasirengimu Taikos deryboms, nei patys Lietuvos vyriausybės veiksmai 1920 m. pavasarį neduoda pagrindo įtarti, kad Lietuvos vyriausybė dar prieš Taikos derybų pradžią būtų planavusi ar net aptarinėjusi kaip galimybę karinę sutartį su Sovietų Rusija prieš Lenkiją: kovo mėn. Lietuvos vyriausybė orientavosi į bendras ar bent paralelias taikos derybas tarp Latvijos, Suomijos, Lenkijos, Lietuvos, iš vienos pusės, ir Sovietų Rusijos, iš kitos⁹, o balandžio pabaigoje, jau įsiliepsnojus Lenkijos—Sovietų Rusijos karui, A. Smetonos—E. Galvanausko vyriausybė padarė pareiškimą, kad Lietuva nepuls Lenkijos¹⁰.

Galime tik spėlioti, ar Sovietų Rusijos vyriausybė iš anksto planavo karinę sutartį su Lietuva. Tačiau, prasidėjus Taikos deryboms, sovietų delegacija tuo klausimu užėmė gana aiškią poziciją, kurią pakankamai gerai atspindi Lietuvos archyvuose saugoma medžiaga.

Karinės sąjungos klausimas Lietuvos—Sovietų Rusijos taikos derybose Maskvoje (1920 m. gegužės 7—liepos 12 d.)

Jau gegužės 8 d. delegacija pasiuntė į Kauną telegramą, kurioje buvo sakoma: „Čičerinas pasiūlė koordinaciją karo žygių prieš lenkus [...] Taikos sąlygos žymiai priderės nuo sutarimo tuo klausimu. Techniškai siūloma nustatyti datą bendro puolimo. Atsakymas labai skubus“¹¹.

Tiek šį pirmą, tiek ir vėlesnius pasiūlymus bolševikų vadovai darė konfidencialiai (ne protokolui). Bet oficialiose derybose nuo pirmos dienos iškilo Lietuvos pripažinimo problema: Sovietų Rusijos delegacija nenorėjo pripažinimo formulėje fiksuoti Lietuvos valstybingumo perimamumo ir paties pripažinimo nenorėjo suteikti atskiru, su Taikos sutartimi nesusijusiu aktu.

Gegužės 9 d. Lietuvos užsienio reikalų ministerijos atsakingas darbuotojas Bronius Balutis pasiuntė tokį nurodymą Lietuvos dele-

gacijai: „Pasakykite Čičerinui, kad jo propozicija priimtina, bet aišku, kad ji svarstyta tik padarius taikos sutartį“¹². Matome, kad Lietuvos vyriausybė besąlygiškai neatmetė Sovietų Rusijos pasiūlymo ir, manytume, buvo linkusi įsitraukti į gana rizikingą žaidimą (jo preliudiją galima įžvelgti Lietuvos užsienio reikalų ministro A. Voldemaro 1920 m. balandžio 4 d. notoje RSFSR užsienio reikalų liaudies komisarui G. Čičerinui, kuomet iš sovietų vyriausybės buvo pareikalauta iš anksto, t. y. iki Taikos derybų pradžios, pripažinti Lietuvos valstybę konkrečioje teritorijoje¹³). Lietuvos vyriausybė, galimas daiktas, tikėjosi, kad jos delegacijai derybose Maskvoje pavyks primesti oponentams savas to žaidimo taisykles.

Bet Lietuvos delegacija arba nevisiškai tiksliai suprato vyriausybės nurodymą, arba neturėjo galimybių jo vykdyti. Gegužės 12 d. Kauną pasiekė toks Lietuvos delegacijos pareiškimas: „Rusai 23 atakuos kryptimi Minskas—Molodečno. Siūlo mums pradėti atakas 18 ir užimti Vilnių. Tada, nelaukiant derybų pabaigos, paskelbs pripažinimo aktą jau praneštoje redakcijoje*. Pažymima, kad, bolševikams paėmus Vilnių, bus sunku jį atgauti, todėl reikia taip sugrupuoti kariuomenę, kad mes užimtume anksčiau Vilniaus guberniją. Bolševikai mano atakuoti lenkus Molodečno—Lyda—Sedlec. Dėl to jie nenori mums atiduoti Lydos—Molodečno geležinkelio srities. Prašome duoti kuo greičiau visapusišką atsakymą, nes momentas labai svarbus“¹⁴.

Lietuvos vyriausybė vėl pakartojo savo nuostatą: „Išaiškinkite Čičerinui,— sakoma gegužės 13 d. telegramoje delegacijai,— kad negalime pradėti minėtos akcijos, kol nesusitarsime su Rusija ir taika nebus ratifikuota. Voldemaras“¹⁵. Tačiau delegacija, regis, jau buvo pasidavusi bolševikų diplomatų diktuojamai derybų logikai: karo ekspertai plušėjo prie karinės sutarties teksto (vienas iš svarbiausių jos punktų numatė Lietuvos kariuomenės perdavimą Raudonosios armijos vadovybės žinion¹⁶), o į Kauną viena po kitos ėjo telegramos, kuriose buvo argumentuojamas karinės sąjungos su Sovietų Rusija būtinumas. Štai viena iš tokių telegramų: „Kleščinskis kalbėjosi su Rilskiu, bolševikų lauko štabo tarnautoju, apie karo padėtį. Jo nuomonė: disciplina didelė, pulkų vadai geri. Brigadų ir divizijų vadai silpni. Aukštieji štabistai geri. Operacijas veda prieš lenkus Tuchačevskis — labai gabus karininkas. Lauko štabo viršininkas Lebedev Kleščinskio puikiai pažįstamas. Bolševikų pergale tiki platūs sluoksniai. Jeigu Antantė nepadės lenkams. Karas laikomas patriotiniu. Mes turime išnaudoti gerą momentą, bet ne anksčiau, kaip pasirodys bolševikų tikrieji laimėjimai, kai jie išeis ant linijos Lyda—Baranovičiai. Jeigu lenkai trauktų, reikia užimti Vilnių anksčiau už

* Tuo metu derybose jau buvo susitarta dėl Lietuvos pripažinimo formulės, skelbusios, kad Rusija pripažįsta Lietuvą „atmesdama carizmo imperialistinę nukariavimų politiką, kurios rezultatas buvo Lietuvos prijungimas prie Rusijos“ (Lietuva. 1920. Gegužės 11. Nr. 103). Nors turima archyvų medžiaga nerodo, kad dėl formulės dar būtų toliau diskutuota derybose, tačiau pasirašytos Taikos sutarties pirmame straipsnyje istorinės neteisybės atsisakymo motyvo neliko.

bolševikus. Svarbu būtų dabar padaryti slaptą sutartį pagal Kleščinskio projektą“¹⁷.

Lietuvos vyriausybei teko imtis radikalaus sprendimo. „Svarstyta klausimas, atšaukti ar palikti toliau delegaciją“,— pranešė A. Volde-
maras savo gegužės 22 d. telegramoje delegacijos pirmininkui T. Naruševičiui ir tęsė: „Už atšaukimą motyvai:

1) bolševikų pasiūlytos ribos nedaug kuo skiriasi nuo to, ką mums ir lenkai yra linkę pripažinti.

2) bolševikai nepriklausomybės pripažinimą stato sąryšyje su pradėjimu kariškų žygių prieš lenkus, kas turi trejopą labai svarbią reikšmę. Tai reiškia:

a) Čičerino pareiškimai, jog jis niekuomet nė nemanė kvestionuoti Lietuvos nepriklausomybės, yra blefas;

b) pats faktas vedimo derybų su bolševikais gali sudaryti patogų pretekstą lenkams užimti Kauną;

c) susirišimas su bolševikais išmestų mus iš Vakarų orbitos ir įtrauktų bolševikų orbiton, kuomet mes priklausytume vien nuo jų malonės.

Motyvai prieš atšaukimą:

a) pertraukdami derybas, mes neturime galimybės išgauti pripažinimo aktą;

b) duodame atutą lenkų teorijai, kad bolševikus reikia mušti, o ne derybas su jais vesti.

Nutartas vidurinis kelias: atšaukti delegacijos dalį ir tokiu būdu laikinai sustabdyti derybas. Į Kauną informacijai kviečiami Norus, Bizauskas, Kleščinskis, Liutkus, Grinkevičius“¹⁸.

Bet delegacijai vyriausybės pozicija pasirodė nepakankamai pagrįsta, ir į Kauną ji pasiuntė savus kontrargumentus: „1) Čičerinas nekvestionuoja Lietuvos nepriklausomybės ir sutinka įnešti pripažinimą į Taikos sutartį, tik priešinasi duoti atskirą aktą, jei nebus bendros akcijos. 2) Dalies delegatų išvažiavimas bus aiškinamas noru nutraukti derybas, kas, delegacijos nuomone, būtų kenksminga ne vien Vakarų žvilgsniu, bet ir mūsų santykiams su Rusija. 3) Mes karo derybų nevedam, o tik informuojamės dėl sąlygų mūs teritorijai apginti, todėl ne karo derybų vedimas, o pats delegacijos atvykimas Maskvon galėjo iššaukti lenkuose nepasitikėjimo ir duoti progos propagandai prieš mus. Pasak mūsų karo ekspertų, neįtikėtina, kad lenkai pultų Kauną, kai rusai smarkiai puola rytuose. Rusams svarbu, kad Lietuva nedarytų karo sutarties su lenkais. Neturėdami tos garantijos, atsisako pripažinti mums pageidaujamas sienas su Lyda, Ašmena, Gardinu“¹⁹.

Matome, kad delegaciją buvo gana giliai paveikusi „greito ir sėkmingo“ susitarimo su Sovietų Rusija perspektyva. Todėl A. Volde-
marui teko savo nurodymą pakartoti konkretesne ir griežtesne forma: „Derybų sustabdymas nereiškia jų nutraukimo,— sakoma kitoje jo telegramoje delegacijai.— Mažiausiai turi tuoj atvykti informacijoms Norus (T. Naruševičius), Bizauskas, Kleščinskis. Pildyti neatidėliojant!“²⁰.

A. Voldemaro ryžtą užkirsti kelią eventualiam aljansui su Sovietų Rusija, galimas daiktas, paskatino ta aplinkybė, kad informacija apie slaptus lietuvių ir rusų pasitarimus Maskvoje pasiekė ir Antantės valstybių diplomatus. Tai matome iš Lietuvos vyriausybės susirašinėjimo su savo atstovu Rygoje D. Zauniumi. Antai gegužės 31 d. D. Zaunius telegrafavo savo vyriausybei: „Aš kiekvieną dieną sutinku Antantės draugus. Kiekvienas pradeda nuo to klausimo: ar jūs neigiate bet kokius pasiūlymus, ar jūs tik sakote, kad Lietuvos vyriausybė nesutiks su tokia kombinacija — nori žinoti jūsų poziciją“²¹.

O štai kitas dokumentas — Lietuvos vyriausybės pranešimas D. Zauniui: „Gegužės 28 Rebulis Miljerano vardu pareikalavo, kad mes duotume deklaraciją, panašią Pilsudskio deklaracijai Bermonto aferos metu, kad liksime ramūs. Miljeranas pabrėžė savo telegramoje, kad mes turime susilaikyti nuo pastangų „atstatyti teisėtumą armijos pagalba („to get justice by force of arms“). Tai pabraukta“²². Vadinasi, Prancūzija norėjo, kad Lietuvos vyriausybė pakartotų 1920 m. balandžio 30 d. A. Smetonos — E. Galvanausko vardu padarytą pareiškimą. Tačiau Lietuvos vyriausybė, nors ir nusprendė sustabdyti Maskvos derybas, ėjusias karinės sąjungos linkme, kita vertus, atsisakė pakartoti anksčiau minėtą pareiškimą: „Nėra analogijos su padėtimi dėl bermontininkų,— aiškinama kitoje vyriausybės telegramoje D. Zauniui.— Raudonajai armijai paėmus Vilnių, iškils pavojus Lietuvai. Reikia laisvų rankų, nes pas mus dvi galimybės: arba į bendrą frontą prieš bolševikus, arba sudaryti su bolševikais taiką, o priimti jų sąlygas, kartu ir pasiūlymą prieš lenkus“²³.

Sios telegramos tekstas nėra pakankamas pagrindas manyti, kad lygiai taip pat Lietuvos vyriausybės pozicija buvo paaiškinta ir Prancūzijos karinės misijos vadovui K. Rebuliui (C. Reboul). Tačiau dabar, žiūrėdami iš laiko perspektyvos, galime konstatuoti: Lietuvos vyriausybė, atsidūrusi vienoje arenoje su besigrumiančiomis didžiosiomis kaimynėmis, nepasimetė, nes suprato, kad ji, nors ir neturėdama pakankamai materialinių išteklių apsiginti, vis dėlto, užėmusi tam tikrą valingą poziciją, gali daryti spaudimą abiem besigrumiančioms pusėms ir priversti jas skaitytis su Lietuvos teise.

Birželio 5 d. Lietuvos Steigiamojo seimo Užsienio reikalų komisija priėmė instrukciją, kuria Lietuvos delegacija turėjo vadovautis tolesnėse derybose su Sovietų Rusija. Instrukcijos punktai kartu galėjo būti pagrindas ir Taikos sutarties straipsnių, nustatančių Lietuvos saugumo padėtį. Instrukcija skelbė:

„1. Jeigu rusai užimtų iš apibrėžtos teritorijos * lenkų okupuotas dalis, jie, Lietuvos valdžiai pareikalavus, pasižada tuojau atiduoti jas Lietuvos valdžiai“.

„2. Lietuvos valdžia imsis visų jos galioje esančių priemonių, kad pašalinus jos teritorijoje besančią lenkų kariuomenę, neišskyrus ir panaudojimo karo pajėgos, bet pasirinkimas įrankių, kuriais len-

* Čia turėtas omeny tas teritorijos minimumas, kurio derybose su Sovietų Rusija turėjo reikalauti Lietuvos delegacija; tas minimumas Taikos sutartimi Lietuvai ir buvo pripažintas.

kus manoma pašalinti iš Lietuvos, o taipgi pasirinkimas momento panaudojimui karo pajėgos priklauso išimtinai Lietuvos valdžiai“.

„3. Buvimas lenkų pripažintoje Taikos sutartyje Lietuvos teritorijoje iki nurodyto 2-je sąlygoje laiko neprieštarauja sutarčiai“.

„4. Lietuvos valdžia pasižada nesidėti prieš Rusiją nei su kokia kita valstybe arba grupe žmonių ir neleisti savo teritorijoje jokios akcijos prieš Rusiją“.

„5. Kai pasiseks lenkus iš Lietuvos pašalinti ir apimti visą jos plotą jos valdžiai, Lietuva pasiskelbs neutrali abiem pusėm — rusams ir lenkams,— jei Lenkija iki tam laikui pripažintų tame plote nepriklausomą Lietuvą“²⁴.

Vien šios instrukcijos turinys, mūsų nuomone, gana neblogai rodo, kaip kruopščiai lietuvių politikai ieškojo formuluočių, kurios apsaugotų Lietuvą nuo Sovietų Rusijos mėginimų įtraukti ją į koordinuotus veiksmus prieš Lenkiją.

Birželio antrojoje pusėje Maskvoje atnaujintos oficialios Taikos derybos. Tačiau neturime duomenų, kaip antrajame jų etape buvo sprendžiami saugumo klausimai. Todėl orientyrai ieškant atsakymo į temos iškeltą klausimą gali būti tik pats Taikos sutarties tekstas bei jo priedai, taip pat vėlesni sutartį pasirašiusiųjū veiksmai.

Lietuvos—Sovietų Rusijos taikos sutarties straipsnių ir priedų, liečiančių valstybės saugumą, analizė

Iš Taikos sutarties bei jos priedų matyti, kad Lietuvos delegacija iš dalies nukrypo nuo Kaune jai duotos instrukcijos. Pirmieji trys punktai sovietų vyriausybės, matyt, nepatenkino — gal dėl to, kad jie niekaip neįpareigojo Lietuvos veikti pagal Sovietų Rusijos valią, o ši buvo įpareigojama išeiti iš okupuotos Lietuvos teritorijos, kai tik Lietuvos vyriausybė to pareikalaus. Tuos tris punktus sutartyje pakeitė 2-ojo straipsnio priedas, susidedantis iš abipusių, bet vienašališkų vienos pusės kitai pareiškimų. Lietuvos delegacijos nariai pasirašė po tokio turinio pareiškimu: „Kadangi vyksta rusų—lenkų karas, kadangi Lenkija okupuoja Lietuvos dalį, numatytą pagal šią Taikos sutartį, kadangi Raudonoji armija negali sustabdyti karo veiksmų ties Lietuvos siena, pasirašę pareiškia, kad Raudonosios armijos peržengimo per Lietuvos sieną ir jos dalies teritorijos užėmimo faktas nebus laikomas Taikos sutarties pažeidimu ir nedraugišku aktu Lietuvos atžvilgiu su ta sąlyga, kad, praėjus karinei strateginei būtinybei, Raudonoji armija bus išvesta iš tos teritorijos. Naruševičius. Klimas. Rozenbaumas. Račkauskas. Vailokaitis“²⁵.

Sovietų Rusijos delegacijos narių pasirašyto pareiškimo tekstas beveik identiškas lietuviškam, tik... trumpesnis, nes nutrūksta po žodžio „atžvilgiu“²⁶.

2-ojo straipsnio priedą galėtume vertinti įvairiai. Pirmiausia galėtume teigti, kad priedas savo galia neprilygo sutarčiai, nes susidėjo iš dviejų vienašališkų ir neidentiškų pareiškimų, be jokio juos

jungiančio dokumento. Žinoma, priedas iš esmės įteisino Raudonosios armijos įžengimą į Lietuvos teritoriją, bet jo pareiškimų formuluotės pabrėžė objektyvų, nuo susitariančių pusių valios nepriklausantį įvykių raidos aspektą; o pareiškimų vienašališkumas tą akcentą dar labiau stiprina (tai ypač svarbu Lietuvos atžvilgiu).

Bet, kita vertus, negalima neatkreipti dėmesio į pareiškimų turinio neapibrėžtumą ir neidentifiškumą: iš jų neaišku, kokią gi Lietuvos teritorijos dalį Raudonoji armija galėjo užimti, kas ir pagal kokius kriterijus turėjo nustatyti tą momentą, kuomet būtų galima tvirtinti, jog Raudonosios armijos buvimas Lietuvos teritorijoje „karinė strateginė būtinybė“ praėjusi, nekalbant jau apie tai, kad sovietų pareiškime ši sąlyga apskritai buvo „užmiršta“.

Nemanome, kad dėl 2-ojo straipsnio priedo trūkumų būtų teisinga kaltinti Lietuvos delegaciją nepakankamu apdairumu, juolab kad tuomet reikėtų atsižvelgti ir į dramatiškas aplinkybes, kuriomis 1920 m. liepos 12 d. buvo pasirašyta žinomoji sutartis (tos aplinkybės — atskiros darbo reikalaujanti istorija). Čia tik pareiškime nuomonę, jog minimo priedo pareiškimų neapibrėžtumas labiau liudija iškilusį pavojų Lietuvai būti Raudonosios armijos okupuotai, nei kokią Lietuvos ir Sovietų Rusijos karinės sąjungos galimybę.

Instrukcijos Lietuvos delegacijai 4-ąjį punktą pakeitė Taikos sutarties 4-asis straipsnis, kuris abi puses vienodai įpareigojo savo teritorijoje uždrausti veikti jėgoms, priešiškomis kitai susitarusiai pusei. Tačiau kadangi Taikos sutartyje niekaip neatsispindėjo instrukcijos 3-asis punktas, tai Lenkijos kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje sudarė galimybę kitai susitarusiai pusei spekuliuoti, kad Lietuva neva pažeidžianti sutarties 4-ąjį straipsnį.

Bolševikų vyriausybės, matyt, nepatenkino ir Lietuvos paskelbimas neutralia valstybe (pagal instrukcijos 5-ąjį punktą). Taikos sutarties 5-asis straipsnis numatė Lietuvos nuolatinį neutralitetą, kurį Sovietų Rusijos vyriausybė įsipareigojo garantuoti. Tačiau prie straipsnio kaip priedas buvo pridėtas toks sovietų delegacijos pareiškimas: „Rusija gerbs Lietuvos nuolatinį neutralitetą, jeigu dalyvaus jo sąlygų paruošime. Jofe. Marchlevskis. Obolenskis“²⁷ (Lietuvos delegacija atsižvelgė į šį pareiškimą²⁸). Jame, be abejo, galima įžvelgti sovietų ketinimus laikyti Lietuvą savo orbitoje²⁹. Nors, antra vertus, jeigu, atsižvelgdami į Lietuvos geografinę padėtį, nuolatinio neutraliteto statuso nelaikysime visiškai nepriimtiniu, tai tuo atveju kažin ar būtų pagrįsta reikalauti iš Rusijos, kaip Lietuvos didžiosios kaimynės, sutikti garantuoti Lietuvos nuolatinį neutralitetą pagal tas sąlygas, kurias parengtų kiti garantai.

Taigi, nepaisant aptartų Taikos sutarties straipsnių bei priedų neapibrėžtumo, vis dėlto nėra pagrindo juos traktuoti kaip Lietuvos ir Sovietų Rusijos karinės sąjungos formalią išraišką. Taip pat nepagrįstai 2-ojo sutarties straipsnio priedas laikomas slaptu: „Pravda“ informavo apie jį 1920 m. liepos 15 d. numeryje³⁰ (tiesa, pranešta tik apie Lietuvos delegacijos pareiškimą), o rugpjūčio 5 d. priedas paskelbtas Londono „Times“ (jeigu tikėtume J. Makovskiu)³¹.

Suprantama, slapta karinė sutartis galėjo būti įforminta ir mums nežinomame sutarties priede ar kitame dokumente. Bet tuomet tokio dokumento egzistavimą (arba neegzistavimą) turėtų vienaip ar kitaip atspindėti kiti archyvų dokumentai.

Dėl Lietuvos vyriausybės veiksmų, siekiant atgauti Vilnių 1920 m. liepos mėn.

Zinoma, kad liepos 12 d., kuomet Raudonoji armija artėjo prie Vilniaus iš rytų, iš vakarų ta pačia kryptimi pajudėjo ir Lietuvos kariuomenė. Supaprastintai žiūrint į tokią įvykių raidą, galima daryti prielaidą, kad tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos buvęs susitarimas dėl karo veiksmų koordinavimo. Tačiau turima archyvų medžiaga tokios prielaidos nepatvirtina (istorikai apie tai jau rašė³², todėl šį klausimą paliesime tik mus dominančiu aspektu).

Lietuvos Ministrų kabineto liepos 7 d. posėdžio protokolas rodo, kad posėdyje išklaudyta krašto apsaugos ministro informacija apie Lenkijos armijos pralaimėjimą ties Pastovimis ir apie tai, kad 7-osios lenkų armijos vadas prašęs lietuvius užimti lenkų kariuomenės paliktas vietas. Ryšium su tuo liepos 9 d. kabinetas nutarė: „1) Pradėti diplomatinę akciją prieš lenkus Vilniaus ir kitų okupuotų Lietuvos dalių atvadavimo klausimu. 2) Pavesti delegacijai Maskvoje daryti žingsnius, kad bolševikų kariuomenė neitų į mūsų užimtas vietas. 3) Duoti įsakymą kariuomenei užimti lenkų paliuosutas vietas“³³.

Naujasis Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Purickis negaišdamas pasiuntė į Maskvą delegacijai tokio turinio telegramą: „Lietuvos valdžia griežtai prašo rusų valdžios, kad Raudonoji armija neitų į tas vietas, kurios užimtos Lietuvos kariuomenės“³⁴. Bet iš Maskvos atėjo toks atsakymas: „Jofė pranešė, kad instrukcija štabams susitarti duota, bet kol mes nekoordinuosime, mums neleis ligi taikos su lenkais užimti vietą, kur dabar stovi ir kurias apleis jų stumiami lenkų kariuomenė. Rusai eina Vilniun. Dėkite visas pastangas, kad tuojau Vilnius ir geležinkelis Dvinskas—Vilnius pareitų pirmiau mūsų rankosna“³⁵.

Tuomet J. Purickis liepos 13 d. raštu asmeniškai kreipėsi į G. Čičeriną. Pirmiausia, išreiškęs „savo džiaugsmą ir pasitenkinimą“ ryšium su tuo, kad, „sulig gautomis žiniomis“, liepos 12 d. „turėjusi būti pasirašyta“ Taikos sutartis, J. Purickis vėl „griežtai prašė“ Raudonąją armiją neiti į Vilnių, kurį „šiomis dienomis“, pasak kreipimosi, turėjusi užimti Lietuvos kariuomenė³⁶.

Tuo pačiu metu Lietuvos vyriausybės nariai, naudodamiesi Antantės atstovų Kaune bei Vilniuje tarpininkavimu, vedė intensyvias konsultacijas dėl galimybės Vilnių taikiai perleisti Lietuvai. Konsultuojantis nei iš lenkų, nei iš Antantės atstovų nepavyko gauti konkretaus atsakymo dėl Vilniaus perdavimo Lietuvai. Daugiausia

aiškumo, regis, suteikė K. Rebulis: „Lenkai gal ir sutiktų atiduoti Vilnių, jei gautų Lietuvos vyriausybės užtikrinimą, kad lietuviai gins Vilnių ir nepersekos vietinių lenkų“, — taip K. Rebulio žodžius liepos 12 d. Kabineto posėdyje persakė J. Purickis³⁷. Atsižvelgdamas į K. Rebulio iškeltas sąlygas, Kabinetas priėmė tokį nutarimą: a) „lietuviai laikysis neutraliai, bet gins savo teritoriją nuo bet kokių įsiveržimų“, b) „vyriausybė sutinka duoti amnestiją Lietuvai priešingų politinių organizacijų dalyviams, veikusiems anapus demarkacinės linijos“. Tame pačiame posėdyje Kabinetas dar išklauė krašto apsaugos ministro pranešimą ir davė nurodymą kariuomenei „peržengti demarkacinę liniją“, t. y. žygiuoti į Vilnių³⁸. Taip pat liepos 12 d. įsakyme kariuomenei, be kita ko, buvo pažymėta, kad, „turimomis žiniomis, lenkų kariuomenė nespriešins“³⁹.

Tačiau lenkai ties Vieviu pasipriešino lietuvių žygiui, nes liepos 12 d. gavo J. Pilsudskio įsakymą „neatiduoti Vilniaus nei lietuviams, nei bolševikams“, o derybas su lietuviams vesti tik „jiems nuraminti“⁴⁰. Liepos 14 d. Lenkijos kariuomenė gavo kitą J. Pilsudskio įsakymą — Vilnių pagal Spa konferencijos liepos 10 d. sprendimą perduoti lietuviams, bet tą pačią dieną į ją įsiveržė Raudonoji armija⁴¹.

Šių įvykių raida leidžia teigti, kad, pirma, 1920 m. liepos 12 d. pasirašyta Taikos sutartimi Lietuvos ir Sovietų Rusijos kariuomenių judėjimas Vilniaus link nebuvo koordinuojamas, ir, antra, Lietuvos vyriausybė siekė atgauti Vilnių ne kariniu, bet diplomatinio būdu.

Nepaisydama to, Sovietų Rusijos vadovybė Lietuvos poziciją traktavo tiesmukiškai ir tendencingai. Liepos 18 d. pranešdama apie Vilniaus užėmimą, „Pravda“ informaciją pateikė taip, tarsi Lenkijos kariuomenę ties Vilniumi būtų sumušusios jungtinės Sovietų Rusijos ir Lietuvos karinės pajėgos⁴². O G. Čičerinas liepos 22 d. telegramą J. Purickiui pradėjo tokiais žodžiais: „Mes džiaugsmingai sveikiname lietuvių ir rusų armijų bendrus veiksmus prieš lenkų imperialistus...“⁴³. Pagrindą taip traktuoti įvykius davė, matyt, minėtas karinis susidūrimas ties Vieviu bei kiek vėlesnis dalies Lenkijos kariuomenės (pulkininko Paslavskio brigados, besitraukiančios nuo Raudonosios armijos puolimo) internavimas Lietuvoje. Tačiau „Pravdos“ bei G. Čičerino pareiškimų retorika iškalbinga dar ir kita prasme: ji buvo skelbiama tuo pačiu metu, kai Raudonosios armijos užimtame Vilniuje vadinamojo Lietbelo (Lietuvos ir Baltarusijos) komunistai intensyviai rengėsi ginkluotam išpuoliui prieš Lietuvos vyriausybę. Taigi turime puikų lenininio „taikaus sambūvio“ ir tautos apsisprendimo principų derinimo pavyzdį. Nesunku numatyti, kuo viskas būtų baigęsi Lietuvai, jeigu slaptoji Sovietų Rusijos ir Lietuvos karinė sutartis būtų buvusi sudaryta ir Lietuvos kariuomenė būtų perėjusi Raudonosios armijos Vakarų fronto vado M. Tuchačevskio dispozicijon.

Tačiau liepos 23 d. Lietuvos vyriausybė savo kontroliuojamoje teritorijoje įvedė karo padėtį, o į Maskvą pasiuntė notą su reikalavimu nutraukti ardomąją veiklą prieš Lietuvą⁴⁴. Tvirta Lietuvos pozicija, matyt, įtikino bolševikų vyriausybę, kad vienu ypu susovie-

tinti „visą Zėčpospolitą“ nepavyks, todėl liepos pabaigoje Minske buvo įsteigta Baltarusijos SSR (buvusio Lietbelo rytinėje dalyje, pagal liepos 12 d. Taikos sutartį likusioje už Lietuvos ribų⁴⁵), Baltstogėje įsteigtas Lenkijos Laikinasis revoliucinis komitetas — valdžios organas numatyta susovietinti Lenkijai⁴⁶, o Lietuvos (kaip ir Latvijos bei Suomijos) atžvilgiu, regis, nutarta apsiriboti neutralizacijos variantu⁴⁷. Sovietų Rusija buvo priversta tenkintis palankiai neutralia Lietuva, nes mėginimas okupuoti galėjo sukelti Sovietų Rusijai papildomų komplikacijų.

Rugpjūčio 6 d. Kaune Lietuvos ir Sovietų Rusijos kariniai atstovai pasirašė konvenciją dėl laipsniško Raudonosios armijos evakavimo iš Lietuvos. Pagal tą konvenciją raudonarmiečių okupuota Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į tris zonas, iš kurių dvi pirmąsias (antroji apėmė ir Vilnių) rusai turėjo palikti iki rugsėjo 1 dienos. Dėl trečiosios zonos, apėmusios Gardiną, Lydą ir Ašmeną, evakavimo turėjo būti pasirašytas papildomas susitarimas⁴⁸.

Tad pagal rugpjūčio 6 d. konvenciją Raudonosios armijos buvimo Lietuvoje laikas ir ribos buvo apibrėžta gerokai aiškiau negu pagal Taikos sutarties 2-ojo straipsnio priedą.

O iškreipta informacija apie tariamą Lietuvos ir Sovietų Rusijos karinį bendradarbiavimą, gandai apie „slaptų protokolų“ prie liepos 12 d. Taikos sutarties buvimą sklido po pasaulį ir skatino pranašystes apie netrukus įvyksiantį Lietuvos sovietizavimąsi. Tuo metu būdamas Niujorke, J. Vileišis (rugpjūčio 3 d. laiške Lietuvos ministrui pirmininkui K. Griniui) taip rašė: „Paskutiniuosiomis dienomis čion pasklido daug neramių gandų apie Lietuvos Respublikos padėtį. Girdi, jau ten vyriausybė nuversta ir [paskelbta] sovietų valdžia. Žinios tos visos ėjo iš Varšuvos. Suprantama, kad ir su paskola pradėjo darytis neramu: kai kas pradėjo tikėti gandams...“⁴⁹. Pokalbiuose su Antantės šalių vyriausybių atstovais Lietuvos diplomatai paneigė tuos gandus, bet plačiosios Vakarų visuomenės nuomonėje apie Lietuvą tam tikras pėdsakas, be abejo, liko.

Lietuvos vyriausybės pastangos išsaugoti „griežtą neutralitetą“ 1920 m. rugpjūčio—rugsėjo mėn.

Rugpjūčio viduryje Raudonoji armija prie Varšuvos buvo sumušta ir turėjo trauktis. Lenkijos kariuomenė netrukus vėl priartėjo prie Lietuvos. Rugpjūčio pabaigoje į Kauną atvyko Lenkijos vyriausybės įgalioti emisarai išsiaiškinti Lietuvos ir Lenkijos karinio bendradarbiavimo galimybių. Tačiau Lietuvos vyriausybė visus jų pateiktus bendradarbiavimo projektus atmetė. Nepavyko susitarti ir dėl Lietuvos internuotų Lenkijos kareivių paleidimo⁵⁰.

Lietuvos vyriausybė skelbė besilaikanti „griežto neutraliteto“, draudusio, jos nuomone, savo kontroliuojamoje teritorijoje bet kurį karinį bendradarbiavimą su kita šalimi⁵¹. Tačiau šis Lietuvos vyriausybės formalus argumentas neišvengiamai kėlė formalų kontrargumentą: kaip Lietuvos vyriausybės postuluotas „griežtas neutrali-

tetas“ derinosi su Raudonosios armijos buvimu — tuo metu dar netgi neterminuotu — Lietuvai juridiškai priklausančioje teritorijoje ir su Lietuvos vyriausybės sutikimu (turime omeny pagal rugpjūčio 6 d. konvencijos apibrėžimą trečiąją Raudonosios armijos okupuotą zoną). Nešališkas stebėtojas tikriausiai galėjo sutikti, kad šis bei dar keletas panašių Lietuvos vyriausybės politikos niuansų (pvz., besitraukiančių nuo Varšuvos raudonarmiečių praleidimas per Lietuvos teritoriją) neprieštaravo neutraliteto sąvokai apskritai, bet sutikti su „griežto“ kvalifikacija — vargu. O tarp Lietuvos ir Lenkijos tuo metu plėtėsi ne akademinė diskusija, bet rimtas politinis konfliktas, grėsęs peraugti į karinį.

Straipsnyje nenagrinėsime visų konflikto aplinkybių. Temos užduotis verčia sutelkti dėmesį tik į tas Lietuvos vyriausybės politikos apraiškas, dėl kurių, mūsų nuomone, ta politika nusipelnytų priekaištų.

Sprendžiant iš to, kaip lietuvių atstovai vedė derybas su Lenkijos emisarais (nieko pozityviai nesutarę, lenkų emisarus galiausiai apkaltino šnipinėjimu ir išprašė iš Lietuvos⁵²), galima daryti prielaidą, jog Lietuvos vyriausybė sąmoningai nevengė konflikto su Lenkija. Tad išeitų, kad už jos nugaros buvo trečia jėga arba jėgos, kuriomis Lietuvos vyriausybė tikėjosi remtis tame konflikte.

Reikia sutikti, jog viena iš tų jėgų buvo Sovietų Rusija, bet tik ne kaip karinė Lietuvos sąjungininkė, o kaip objektyviai bei santykiškai palanki Lietuvai: Lietuvos vyriausybė skrupulingai stengėsi nepažeisti liepos 12 ir rugpjūčio 6 d. sutarčių su Sovietų Rusija, nes laukė naujo Raudonosios armijos puolimo Vakarų fronte. Tačiau Lietuvos vyriausybė nepakankamai įvertino tuo metu labai išaugusią Sovietų Rusijai P. Vrangelio grėsmę: dar rugpjūčio 19 d., t. y. galutinai nesibaigus Varšuvos kautynėms, bolševikų vadovybė priėmė sprendimą nuo tol svarbiausiu laikyti frontą su Vrangeliu⁵³.

Kita palankia jėga Lietuvos vyriausybė buvo linkusi laikyti Antantę. Lietuvos vyriausybė tikėjosi, kad po dramatiškų Varšuvos įvykių Antantės valstybės neleis Lenkijai vėl veržtis tolyn į rytus už savo etnografinių ribų ir kad Lenkijos ir Sovietų Rusijos siena nusistovės maždaug ties 1919 m. gruodžio 8 d. linija (tokią nuomonę stiprino ir 1920 m. liepos 10 d. Spa konferencijos nutarimai, apie kuriuos Lietuvos vyriausybė buvo informuota, tiesa, nepakankamai tiksliai).

Rugsėjo 1 d. Lietuvos vyriausybė iš savo atstovo Londone A. Tiškevičiaus gavo tokią telegramą: „Gregory man patvirtino, kad Britų valdžia energingai stengiasi užkirsti kelią (extremly anxious prevent) tolesnei Lenkijos agresijai. Seštadienį į Varšuvą pasiųstas stiprus (strong) pareiškimas. Yra žinių, kad bus ir kolektyvinė santarvininkų nota. Atrodo, kad geriausias būdas paskatinti Santarvę efektyviai intervencijai būtų ginkluotas pasipriešinimas lenkų agresijai; tokia pozicija čia būtų visiškai supраста (this attitude fully understood here)“⁵⁴. Nors suprasti dar nereiškia realiai padėti, bet tokia Antantės pozicijos interpretacija, matyt, įpylė alyvos į ugnį,

nes pietų Suvalkijoje tarp Lietuvos ir Lenkijos įsiliepsnojo karo veiksmai. Tai atskiro nušvietimo reikalinga tema.

Bet grįžkime prie formalaus Lietuvos—Sovietų Rusijos karinės sąjungos klausimo, juolab kad Lenkija pradėjo karo veiksmus prieš Lietuvą, kaltindama ją kaip tik tokios sąjungos sudarymu.

Archyvų medžiaga rodo, kad Sovietų Rusija siūlė Lietuvai sudaryti karinę sąjungą ir pasirašius rugpjūčio 6 d. konvenciją. Antai archyve yra paties M. Tuchačevskio bei kitų Vakarų fronto vadovų rugsėjo 27 d. pasirašytas raštas Lietuvos krašto apsaugos ministru⁵⁵. Jame siūloma pradėti bendrus karo veiksmus prieš Lenkiją „nelaukiant karinės konvencijos sudarymo“. Bet duomenų, kad Lietuvos vyriausybė ar karinė vadovybė būtų priėmusi Sovietų Rusijos siūlymus, neturime.

O Lietuvos ir Lenkijos karinį konfliktą pietų Suvalkijoje ėmėsi spręsti Tautų Sąjunga. Rugsėjo 20 d. ji priėmė rezoliuciją, kuri įpareigojo Lietuvą Suvalkijoje atitraukti kariuomenę už 1919 m. gruodžio 8 d. linijos, o Lenkiją — respektuoti Lietuvos neutralitetą „į rytus nuo tos linijos“ su sąlyga, jeigu tą neutralitetą respektuos ir Sovietų Rusija⁵⁶.

Rugsėjo 28 d. Rygoje esantis A. Jofė perdavė Lietuvos atstovams tokio turinio raštą: „Rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos Tarybos posėdyje buvo nuspręsta rekomenduoti Lenkijai gerbti Lietuvos neutralitetą, jeigu ji gerbs ir Rusija. Rusija mielai imsįs įsipareigojimo gerbti Lietuvos neutralitetą, jeigu bus garantijos, kad ir Lenkija ji gerbs. Jeigu toks susitarimas pasirodys neįmanomas, tai Rusija turės pati apsaugoti savo interesus ir saugumą.

Rusija tokiu būdu norėtų tai pasiekti karinės sutarties su Lietuva keliu, nes tokia sutartis, sudarydama galimybę suvienyti veiksmus, geriausiai užtikrintų tiek Rusijos, tiek ir Lietuvos saugumą.

Jeigu Lietuva yra rimtai nusiteikusi prieš tokią sutartį, Rusija turės pati užtikrinti savo saugumą, užimdama Lietuvos teritorijoje tas linijas ir punktus, kurių užėmimas kare su Lenkija taptų būtinas, tačiau įsipareigodama pasišalinti iš ten nedelsiant praėjus karinei strateginei būtinybei“⁵⁷.

Kadangi šiame pareiškime Sovietų Rusija vėl eilinį kartą siūlė karinę sąjungą, Lietuvos diplomatai, kaip matome iš jų ataskaitų vyriausybei, buvo linkę tą pačią dieną informuoti Antantės atstovus apie minimą Jofės pareiškimą; tik informuoti apie tą pareiškimo dalį, kurioje išdėstyta Sovietų Rusijos pozicija dėl Tautų Sąjungos rugsėjo 20 d. nutarimo. Bet pasitarę lietuvių diplomatai priėmė kitą sprendimą: „Šiandien,— skaitome D. Zauniaus rugsėjo 29 d. pranešime,— mes savo nuomonę pakeitėme. Nusprendėme parodyti anglams visą tekstą, kad juos būtų lengviau įtikinti, kad iš tikro mes su rusais jokių sutarčių neturime, kitaip rusai mums jų dabar negalėtų siūlyti [...] Mano nuomone, reikėtų vistiek apie sakinį, kuriame bolševikai siūlo mums sutartį, kiek galint mažiau kalbėti [...]

Talensui * parodėme, kadangi dar nėra sykiu joks dalykas neišliko tikrai slaptu“⁵⁸.

Rugsėjo 28 d. Sovietų Rusijos pasiūlymas Lietuvai, matyt, buvo paskutinis tame istoriniame etape. Informuodami Antantės atstovus apie tą pasiūlymą, kartu ir apie eilinį jo atmetimą, Lietuvos diplomatai tikėjosi didesnio Antantės pasitikėjimo ir paramos. Tačiau tuo atveju jie, regis, pervertino Antantės vaidmenį ir, kaip minėjome, nepakankamai atsižvelgė į labai pasikeitusį jėgų santykį regione 1920 m. rudenį.

Tiltas ar barjeras? Ką kurios išvados iš 1920 m. vasaros ir rudens įvykių raidos

Bolševikų siūlytą Lietuvai slaptą karinę sąjungą prieš Lenkiją apskritai vertintume kaip neigiamą reiškinį. Karti istorinė patirtis leidžia neabejoti, kad, sudariusi tokią sąjungą, Lietuvos valstybė netrukus būtų buvusi palaidota. Ir ne vien dėl sovietinės ekspansijos, bet ir dėl to, kad nuo Lietuvos būtų nusisukęs visas civilizuotas pasaulis. Tačiau drįstume manyti, jog 1920 m. vasaros situacijoje sąjungos su Sovietų Rusija galimybė turėjo Lietuvai ir teigiamą reikšmę. Raudonajai armijai puolant Vakarų kryptimi, savaime augo Lietuvos strateginė reikšmė, kartu ir visuotinis domėjimasis ja. Tas domėjimasis dar labiau išaugo, kuomet pasklido gandai apie slaptus bolševikų siūlymus. Žinoma, domėjimasis Lietuva būtų likęs neigiamas, jeigu ji būtų priėmusi minimus siūlymus. Tačiau kadangi Lietuva nepasidavė bolševikų gundymams ir stengėsi laikytis neutraliteto, ji ėmė reikštis kaip labai svarbus ir teigiamas tarptautinis veiksnys, kuris galų gale patenkino abi kariaujančias puses — ne vien besitraukiančiąją, bet taip pat ir puolančiąją. Dėl to Antantės valstybės Spa konferencijoje liepos 10 d. privertė Lenkiją sutikti su būtinybe perduoti Vilnių Lietuvai, o Sovietų Rusija liepos 12 ir rugpjūčio 6 d. sutartimis įsipareigojo gerbti Lietuvos suverenitetą, apsiribojo tik dalies Lietuvos teritorijos laikina okupacija.

Taigi Sovietų Rusija galėjo demonstruoti Vakarams, kad neatsisakė civilizuoto ryšio su jais, ir kartu sutelkti pagrindines jėgas kovai su Lenkija. Tačiau tokia unikali situacija truko tol, kol Lenkijos—Sovietų Rusijos kare Raudonoji armija grėsmingai puolė Varšuvos kryptimi. Lenkijai perėjus į kontrpuolimą, Sovietų Rusijos įtaka regione ėmė sparčiai silpti, ir Lietuvai reikėjo skubiai persiorientuoti į kitą jėgą, kuri, nors Lietuvos atžvilgiu buvo ne mažiau neigiamai už bolševikus, tačiau ją visgi buvo privalu visomis jėgomis stengtis transformuoti sau palankia linkme, panašiai kaip tai pavyko padaryti su Raudonąja armija. Suprantama, dabar negalėtume atsakyti į klausimą, ar tokios pastangos ano meto sąlygomis apskritai galėjo išgelbėti Lietuvą nuo artėjusios lemties. Bet, nenorėdami

* S. Tallents (Talents)—Didžiosios Britanijos karinės misijos Lietuvoje vadovas.

pasiduoti fatalizmui, konstatuosime, kad tuo persiorientavimo momentu Lietuvos diplomatija nepanaudojo visų galimybių.

Rugsėjo 21 d. Rygoje atnaujintose Lenkijos—Sovietų Rusijos tarios derybose lenkų diplomatai pareikalavo „bendros sienos su Latvija“ (t. y. teritorijų rytuose, kuriomis Lenkija galėtų atskirti Lietuvą nuo Sovietų Rusijos). Sovietų Rusijai teko rinktis: arba iš principo priimti Lenkijos reikalavimus ir pasirašyti taiką, arba rengtis žiemos kampanijai. Socialinė-ekonominė Sovietų Rusijos padėtis buvo kritiška, todėl toliau kariauti ji galėjo tik labai stipraus motyvo skatinama. Toks motyvas galėjo būti noras išsaugoti bendrą sieną su Lietuva, per kurią Sovietų Rusija būtų galėjusi patogiau susisiekti su Vakarų Europa. Vėliau, jau lapkričio mėn., A. Jofė viename pokalbyje su D. Zauniumi prasarė, kad esą Sovietų Rusijos vyriausybė dar iki Rygos susitarimo su Lenkija buvo užklaususi Didžiosios Britanijos vyriausybę, ar ši „bent truputį remtų rusus tuo klausimu“, tačiau jokio atsakymo negavusi⁵⁹.

Irodymų neturime, ar A. Jofė sakė tiesą. Tik galėtume patvirtinti, kad Didžiojoje Britanijoje iš tikro buvo tam tikras suinteresuotumas Lietuva kaip tiltu, jungiančiu Sovietų Rusiją su Vakarų Europa. Britanijos politikoje jau nuo 1919 m. rudens pastebimas ieškojimas būdų įtraukti Sovietų Rusiją į Vakarų Europos rinką: liberalūs Britanijos sluoksniai tikėjosi laipsniškai debolševizuoti Rusiją ir gražinti civilizuotam pasauliui. Bet Lietuvai atlikti tokio neeilinės reikšmės tilto vaidmenį būtų buvę nelengva: ji būtų turėjusi pakankamai palankiai nusiteikti Sovietų Rusijos atžvilgiu, kad galėtų vilioti ją į Vakarų Europą konstruktyviam bendradarbiavimui ir kartu išlikti patikimu filtru, saugančiu tą pačią Vakarų Europą nuo revoliucinės radiacijos. Patologinės neapykantos rusams nebuvimas ir kartu imanentinis laisvės siekimas, regis, sudarė pačias bendriausias prielaidas pusiausvyrai, reikalingai minimam tiltui išlaikyti. Bet 1920 m. rugpjūčio—rugsėjo mėn. įsiliepsnojęs konfliktas su Lenkija kėlė pavojų, kad ta pusiausvyra bet kuriuo metu galės būti lengvai pažeista.

Dar tą pačią minėtą rugsėjo 29 d. Rygoje lietuvių diplomatai, informuodami S. Talensą apie sovietų vyriausybės siūlymą sudaryti karinę sąjungą ir apie Lietuvos vyriausybės jo atmetimą, kartu išreiškė jam savo nerimą dėl galimų taikos derybų Rygoje rezultatų, „kad kartais rusai su lenkais nesiimtų akcijos prieš mus“. S. Talensas tąkart nieko neatsakęs, tik, pasak T. Naruševičiaus, „užsimąšęs“⁶⁰.

Apie ką susimąstė Didžiosios Britanijos diplomatas? Gal apie tai, kad, nepaisant pagrįsto lietuvių nerimo, vargu ar buvo galima ką pakeisti. O gal apie tai, kad tiltų laikai dar neatėję, kad lenkų barjeras šiaip ar taip būsiąs didesnė stabilumo garantija nei tiesioginė Lietuvos kaimynystė su Sovietų Rusija. Juk lietuvių parodytas dokumentas tik papildomai liudijo, kaip atkakliai Sovietų Rusija sieks pajungti Lietuvą. Ir nors tąkart Lietuvos vyriausybė sovietų siūlymą atmetė, kas žino, ar ilgai taip galėtų trukti.

- ¹ Senn A. E. The Emergence of Modern Lithuania. New York, 1959. P. 218, 219.
- ² Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918—1920. W-wa, 1966. S. 212.
- ³ Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. W-wa, 1986.
- ⁴ Documents diplomatiques. Conflict polono—lithuanien. Question de Vilna 1918—1924. Kowno, 1924. P. 15—20.
- ⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1964. Т. 2. С. 129—154, 431; Sprawy Polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. W-wa, 1967. Т. 2. S. 412; Lewandowski J. Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu Belwederskiego. W-wa, 1962.
- ⁶ Šalkauskas St. Geopolitinė Lietuvos padėtis ir lietuvių kultūros problema // Zidinys. 1938. Nr. 5/6 (lietuvių geopolitinės minties istorija beveik ne tyrinėta).
- ⁷ Документы и материалы . . . Т. 2. С. 155.
- ⁸ 1920 m. sausio 16 d. Antantės Aukščiausiajai Tarybai atšaukus Sovietų Rusijos blokaimą, atsirado galimybė atkurti Rytų ir Vakarų ekonominius ryšius. Svarbiausią jų atkūrimo iniciatorė buvo Didžioji Britanija.
- ⁹ Lietuvos vyriausybė sutiko pradėti Taikos derybas su Sovietų Rusija (1920 m. kovo 31 d.) tik po Latvijos, Suomijos ir Lenkijos padarytų pareiškimų (Документы внешней политики СССР. М., 1958. Т. 2. С. 422, 424, 428, 438).
- ¹⁰ Lietuvos vyriausybės 1920 m. balandžio 30 d. pareiškimo kopija // Lietuvos valstybinis archyvas (toliau — LVA). F. 923. Ap. 1. B. 38. L. 123.
- ¹¹ Iš Rygos 1920 05 08 gautos telegramos iššifruotas tekstas // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 77. L. 172.
- ¹² Į Rygą siųstos 1920 05 09 telegramos iššifruotas tekstas // Ten pat. L. 169.
- ¹³ Документы внешней политики СССР. Т. 2. С. 451; Sutiktume su K. Navicko prielaida, kad A. Voldemaras siekė gauti iš sovietų vyriausybės Lietuvos pripažinimą ir kartu pasilikti laisvas rankas — sudaryti su ja taikos sutartį ar ne // Навицкас К. Литва и Антанга. Вильнюс, 1970. С. 123.
- ¹⁴ Iššifruotos 1920 05 12 telegramos tekstas // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 77. L. 186.
- ¹⁵ Iššifruotos 1920 05 13 telegramos tekstas // Ten pat. L. 167.
- ¹⁶ Rusijos ir Lietuvos karinės sutarties projektas // Ten pat. L. 212—213.
- ¹⁷ Iššifruotos telegramos Lietuvos krašto apsaugos ministrui tekstas // Ten pat. L. 207—208.
- ¹⁸ Iššifruotos 1920 05 22 telegramos tekstas // Ten pat. L. 194.
- ¹⁹ Iššifruotos 1920 05 22 telegramos tekstas // Ten pat. L. 166.
- ²⁰ Ištrauka iš pokalbio juozo aparatu teksto // Ten pat. L. 191.
- ²¹ Pasikalbėjimo 1920 05 31 juozo aparatu tarp Kauno ir Rygos tekstas // Ten pat. L. 39.
- ²² Pasikalbėjimo 1920 05 31 juozo aparatu tarp Kauno ir Rygos tekstas // Ten pat.
- ²³ Sovietų Rusijos žvalgybos perimtos Lietuvos vyriausybės telegramos delegacijai Maskvoje tekstas // LKP archyvas. F. 77. Ap. 3. B. 77. L. 26; Palyginimui: Lietuvos vyriausybės 1920 05 28 pranešimo atstovui Londone tekstas // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 74, L. 147.
- ²⁴ Steigiamojo seimo Užsienio reikalų komisijos ir vyriausybės atstovų 1920 06 05 posėdžio protokolas // Ten pat. B. 77. L. 151—153.
- ²⁵ Lietuvos delegacijos pareiškimo kopija // Ten pat. L. 104; Документы внешней политики СССР. Т. 2. С. 41.
- ²⁶ RSFSR delegacijos 1920 07 12 pareiškimas Lietuvos delegacijai // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 77. L. 103.
- ²⁷ RSFSR delegacijos 1920 07 12 pareiškimas Lietuvos delegacijai // Ten pat. L. 101.
- ²⁸ Lietuvos delegacijos pareiškimo kopija // Ten pat. L. 102.
- ²⁹ Dirgėla P. Pamokos dabarčiai ir ateičiai // XX amžius. Lietuvos valstybingumo problemos. K., 1930. P. 46.
- ³⁰ Мир с Литвой // Правда. 15 07 1920. № 154.

- ³¹ Makowski J. Kwestja Litewska: studjum prawne. W-wa, 1929. S. 17.
- ³² Zepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje. V., 1980. P. 89–92.
- ³³ Ministrų Kabineto 1920 07 07 ir 09 posėdžių protokolai // LVA. F. 923. Ap. 1. B. 86. L. 212–214.
- ³⁴ J. Purickio telegramos Lietuvos delegacijai tekstas // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 77. L. 109.
- ³⁵ Iš Maskvos 1920 07 10 atsiųstos telegramos iššifruotas tekstas // Ten pat. L. 112.
- ³⁶ J. Purickio 1920 07 13 telegramos G. Cičeriniui tekstas // Ten pat. L. 97, 98, 100.
- ³⁷ Lietuvos Ministrų Kabineto 1920 07 12 posėdžio protokolas // LVA. F. 923. Ap. 1. B. 86. L. 216.
- ³⁸ Ten pat.
- ³⁹ Łossowski P. Op. cit. S. 213.
- ⁴⁰ Ten pat. P. 214.
- ⁴¹ Apie peripetijas dėl Vilniaus 1920 m. liepą yra rašę: Zilys P. Kaip lenkai 1920 m. liepos mėn. užleido Vilnių rusams ir atidavė lietuviams // Lietuvių Tautos Praeitis. 1973. T. 3, kn. 2(10). P. 82–91; Zepkaitė R. Min. veik.; Серенас P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Chicago, 1987. T. 2.
- ⁴² Оперативная сводка // Правда. 18 07 1920. № 157.
- ⁴³ G. Cičerino 1920 07 22 telegrama J. Purickiui // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 76. L. 44.
- ⁴⁴ Lietuvos Ministrų Kabineto 1920 07 19, 1920 07 22 posėdžių protokolai // LVA. F. 923. Ap. 1. B. 86. L. 228, 232.
- ⁴⁵ Образование СССР. Сборник документов. 1917–1924. М.; Л., 1949. С. 153–155.
- ⁴⁶ Документы и материалы. М., 1965. Т. 3. С. 221–226.
- ⁴⁷ RKP(b) CK 1920 08 05 plenumas nutarė tęsti puolimą Varšuvos kryptimi, o santykius su Lietuva, Suomija ir Rumunija pagal galimybes reguliuoti taikiai // Липицкий С. Военная деятельность ЦК РКП(б) 1917–1920. М., 1973. С. 79.
- ⁴⁸ Документы внешней политики СССР. Т. 3. С. 86–89.
- ⁴⁹ J. Vileišio 1920 08 03 laiškas K. Griniui // LVA. F. 923. Ap. 1. B. 38. L. 184.
- ⁵⁰ Urbšys J. Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai. K., 1932; Zepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje. P. 96–100; Łossowski P. Op. cit. S. 224–229. Lenkijos emisarai reikalavo paleisti internuotus kareivius kaip kompensacijos už tai, kad Lietuva per savo teritoriją praleido prie Varšuvos sumuštos ir į Prūsiją pasitraukusios Raudonosios armijos dalinius.
- ⁵¹ J. Purickio rugsėjo 17 d. kalba Steigiamajame seime // Lietuva. 1920 09 22. Nr. 204; K. Žuko rugsėjo 15 d. kalba Steigiamajame seime // Lietuva. 1920 09 23. Nr. 205; K. Griniaus rugsėjo 25 d. kalba Steigiamajame seime // Lietuva. 1920 09 29. Nr. 210.
- ⁵² Purickis J. Iš Vilniaus pagrobimo laikų // Tritis. 1934. Nr. 7. P. 136.
- ⁵³ Ленин В. Полное собрание сочинений. 1975. Т. 54. С. 715.
- ⁵⁴ A. Tiškevičiaus 1920 09 01 telegramos iššifruotas tekstas // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 77. L. 133.
- ⁵⁵ Raudonosios armijos Vakarų fronto vadovybės 1920 09 27 raštas Lietuvos krašto apsaugos ministrui // LVA. F. 384. Ap. 3. B. 60. L. 23.
- ⁵⁶ Tautų Sąjungos Tarybos 1920 09 20 posėdžio protokolo kopija // LVA. F. 383. Ap. 7. B. 72. L. 127.
- ⁵⁷ RSFSR delegacijos derybose su Lenkija 1920 09 28 raštas Lietuvos atstovui Rygoje D. Zauniui // Ten pat. L. 145.
- ⁵⁸ D. Zauniaus 1920 09 29 pranešimas Lietuvos vyriausybei // Ten pat. L. 117.
- ⁵⁹ D. Zauniaus 1920 11 04 pranešimas Lietuvos vyriausybei // Ten pat. L. 47.
- ⁶⁰ T. Naruševičiaus 1920 09 29 laiškas Lietuvos užsienio reikalų ministerijai // Ten pat. L. 11.

Įteikta 1990 m. rugpjūčio mėn.

Summary

Ceslovas LAURINAVICIUS

DID A "SECRET PROTOCOL" OF THE PEACE TREATY DATING TO JULY 12, 1920 EXIST? (FOR MILITARY ALLIANCE BETWEEN LITHUANIA AND SOVIET RUSSIA IN THE SUMMER AND AUTUMN OF 1920)

The present report deals with a certain version concerning the existence of the military treaty between Lithuania and Soviet Russia that was composed alongside with a Peace Treaty signed on July 12, 1920. It is also aimed at analyzing formally the Peace treaty with its supplements and elucidating the circumstances with the help of historical means.

Archival documents testify that there was a proposal of Soviet representatives to the Lithuanian delegation to sign a military treaty against Poland. In the course of the parley they made a pressure on the Lithuanian delegation, i. e. Soviet representatives urged to sign a military treaty against Poland. In addition, the Red Army attacked Poland's Army with the rapid approach of Lithuania's territory.

Nevertheless, Lithuania got recognized as a sovereign state and avoided military hostilities, thus simultaneously the Soviets were forced to satisfy a neutral position of Lithuania.

The analysis of archival documents showed the Lithuanian government's attempts to keep its neutral position even after signing a Peace Treaty.

In August of 1920 an army of Poland started its counter-attack and suggested that Lithuania should collaborate against Soviet Russia. The Lithuanian government, however, rejected that suggestion. A firm position of the Lithuanian government caused the creation of a version of a secret military treaty between Lithuania and Soviet Russia. That version stimulated the rumours about the supposed inclination to Sovietism in Lithuania. No wonder, it caused anti-Lithuanian tendencies in Poland and in the Western countries.

Резюме

ЧЕСЛОВАС ЛАУРИНАВИЧЮС

БЫЛ ЛИ «ТАИНЫЙ ПРОТОКОЛ» ПРИ МИРНОМ ДОГОВОРЕ ОТ 12 ИЮЛЯ 1920 Г. (К ВОПРОСУ О СУЩЕСТВОВАНИИ ВОЕННОГО СОЮЗА МЕЖДУ ЛИТВОЙ И СОВЕТСКОЙ РОССИЕЙ ЛЕТОМ И ОСЕНЬЮ 1920 г.)

Цель настоящей статьи — анализ бытующей версии о якобы существовавшем советско-литовском военном соглашении в виде секретного приложения к Мирному договору от 12 июля 1920 г. При этом используются два дополняющих друг друга научных подхода: формально анализируется сам Мирный договор с его приложениями и исторически выявляются те обстоятельства, которые способствовали появлению упомянутой версии.

Как показывают архивные документы, на советско-литовских мирных переговорах (в то время Советская Россия находилась с Польшей в состоянии войны) советские представители предлагали литовской стороне заключить военный союз против Польши. При этом на литовскую мирную делегацию оказывалось определенное давление: признание литовского государства ставилось в зависимость от того, будет ли заключен военный союз против Польши или нет. Существовало и то объективное обстоятельство, что Красная Армия, участвовавшая в советско-польской войне, быстро приближалась к литовской территории. И тем не менее на этом историческом этапе обстоятельства для Литвы сложились относительно благоприятно: по Мирному договору, подписанному 12 июля, Литва получила признание своей независимости и вместе с тем уклонилась от военного

ангажмента, а советская сторона удовлетворилась хотя и доброжелательной, но по существу нейтральной позицией Литвы.

Анализ архивного материала показывает, что литовское правительство старалось сохранить нейтралитет и после заключения упомянутого Мирного договора. Однако можно допустить, что в некоторых своих действиях литовское правительство не проявило гибкость при реагировании на быстро меняющуюся международную обстановку.

В августе 1920 г. Польша, войска которой тем временем перешли в контрнаступление, в свою очередь попыталась втянуть Литву в военные действия соответственно против Советской России. Но Польша получила отказ, притом в весьма жесткой форме. Это и послужило хорошим предлогом для выдвижения польской стороной версии о существовании тайного советско-литовского соглашения. Такая версия, в свою очередь, способствовала распространению слухов о якобы имевшей место склонности Литвы к большевизму.

Неудивительно, что все это подхлестнуло антилитовские настроения не только в Польше, но и на Западе в целом, что, несомненно, повлияло на дальнейшую судьбу Литвы и, возможно, роковым образом.

Trumpai apie autorių

Ceslovas Laurinavičius (g. 1952 m.), Lietuvos istorijos instituto Tautinio atgimimo ir Lietuvos Respublikos istorijos skyriaus jaunesnysis mokslinis bendradarbis (nuo 1989 m.). Tyrinėja 1918—1920 m. Lietuvos—Sovietų Rusijos santykius.